Course name: Circular Economy Fundamentals

Week 3: Circular vs Linear Economy: Comparative Frameworks

Номи фан: Асосҳои иқтисодиёти даврӣ

(Circular Economy Fundamentals)

МАВЗӮИ 3: Иқтисодиёти даврӣ ва хаттӣ: чаҳорчӯбаҳои муқоисавӣ

Нақшаи лексия:

1. Чаҳорчӯбаҳои муқоисавии иқтисодиёти хаттӣ ва даврӣ:сохторӣ, иқтисодӣ, экологӣ, иҷтимоӣ.
2. SWOT – таҳлили иқтисодиёти хаттӣ ва даврӣ.

1. Чаҳорчӯбаҳои муқоисавии иқтисодиёти хаттӣ ва даврӣ:сохторӣ, иқтисодӣ, экологӣ, иҷтимоӣ.

Иқтисодиёти муосир дар шароити афзоиши аҳолӣ, камшавии захираҳои табиӣ ва шиддат гирифтани мушкилоти экологӣ ба тағйироти ҷиддӣ ниёз дорад. Дар ин замина, ду модели асосӣ — иқтисоди хаттӣ ва иқтисоди даврӣ — ҳамчун равишҳои мухталифи ташкили фаъолияти иқтисодӣ баррасӣ мешаванд. Муқоисаи онҳо аз рӯи чаҳорчӯбаҳои сохторӣ, иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоӣ имкон медиҳад, ки бартарӣ ва маҳдудиятҳои ҳар кадом равшан гарданд.

1. _*Чаҳорчӯбаи сохторӣ (Structural dimension)*_

Аз нигоҳи сохторӣ, иқтисоди хаттӣ ба модели классикии «гирифтан–истеҳсол кардан–партофтан» асос ёфтааст. Ин раванд яксамта буда, захираҳои табиӣ истихроҷ мешаванд, ба маҳсулот табдил меёбанд ва пас аз истифода ҳамчун партов хориҷ мегарданд. Масалан, саноати пластикӣ дар бисёр кишварҳо то ҳол аз ҳамин модел истифода мекунад: ашёи хом (нафт) гирифта мешавад, маҳсулоти пластикӣ истеҳсол мегардад ва баъди истифода партофта мешавад.

Дар муқобил, иқтисоди даврӣ ба системаи даврии пӯшида (closed-loop system) такя мекунад, ки дар он мавод ва маҳсулот дар гардиш нигоҳ дошта мешаванд. Барои мисол, ширкати IKEA барномаҳои бозпасгирии мебел ва истифодаи дубораи маводҳоро роҳандозӣ кардааст, ки ба кам кардани партовҳо мусоидат мекунад. Тавре ки муҳаққиқон таъкид мекунанд, «иқтисоди даврӣ кӯшиш мекунад, ки арзиши маҳсулот ва маводро то ҳадди имкон дар иқтисод нигоҳ дорад» (Kirchherr et al., 2017).

2. _*Чаҳорчӯбаи иқтисодӣ (Economic dimension)*_

Иқтисоди хаттӣ бештар ба фоидаи кӯтоҳмуддат ва истеҳсоли оммавӣ нигаронида шудааст. Он бо хароҷоти пасти ибтидоӣ ва равандҳои содда барои ширкатҳо ҷолиб аст. Масалан, истеҳсоли либосҳои арзон дар саноати “fast fashion” (ба мисли Zara) ба истеҳсоли зуд ва фурӯши босуръат такя мекунад, аммо ба масъалаи истифодаи дубораи мавод кам аҳамият медиҳад.

Аммо иқтисоди даврӣ ба арзиши дарозмуддат ва самаранокии захираҳо таваҷҷуҳ мекунад. Барои мисол, ширкати Philips модели «product-as-a-service»-ро ҷорӣ кардааст, ки дар он ба ҷои фурӯши лампаҳо, хизматрасонии равшанидиҳӣ пешниҳод мешавад. Ин равиш хароҷоти дарозмуддатро коҳиш дода, манбаи даромади устувор фароҳам меорад. Тибқи гуфтаи Michael Porter, «рақобатпазирии устувор аз навоварӣ ва истифодаи самараноки захираҳо вобаста аст».

3. _*Чаҳорчӯбаи экологӣ (Environmental dimension)*_

Аз ҷиҳати экологӣ, иқтисоди хаттӣ таъсири манфии зиёд дорад. Он боиси истеъмоли зиёди захираҳои табиӣ, афзоиши партовҳо ва ифлосшавии муҳити зист мегардад. Масалан, партовҳои

электронии ҷаҳонӣ солона миллионҳо тонна ташкил медиҳанд, ки қисми зиёди онҳо коркард намешаванд.

Иқтисоди даврӣ, баръакс, ба коҳиши ин таъсирҳо равона шудааст. Барои мисол, ширкати Apple роботҳои махсусро барои ҷудо ва коркарди қисмҳои телефонҳо истифода мебарад, то маводҳои арзишмандро барқарор кунад. Тавре ки Ellen MacArthur Foundation таъкид мекунад, «иқтисоди даврӣ метавонад партовҳоро аз системаи иқтисодӣ комилан хориҷ намояд».

4. *Чаҳорчӯбаи иҷтимоӣ (Social dimension*)

Аз нуқтаи назари иҷтимоӣ, иқтисоди хаттӣ бештар ба истеъмоли оммавӣ ва истифодаи кӯтоҳмуддати маҳсулот мусоидат мекунад, ки метавонад ба фарҳанги «истеъмоли зуд» оварда расонад. Ин раванд аксар вақт ба нобаробарии иҷтимоӣ ва шароити номусоиди меҳнатӣ дар баъзе кишварҳо сабаб мешавад.

Дар муқобил, иқтисоди даврӣ ба масъулияти иҷтимоӣ ва иштироки ҷомеа аҳамияти бештар медиҳад. Он имкониятҳои нави кориро дар соҳаҳои таъмир, коркарди такрорӣ ва хизматрасониҳо фароҳам меорад. Масалан, дар кишварҳои Аврупо соҳаи коркарди партовҳо ҳазорҳо ҷойи кории нав эҷод кардааст. Тибқи таҳқиқот, «иқтисоди даврӣ метавонад ба рушди фарогири иҷтимоӣ ва коҳиши бекорӣ мусоидат намояд» (Sariatli, 2017).

Барои дарки равшан ва муқоисаи дақиқи фарқиятҳои асосӣ байни иқтисоди хаттӣ ва иқтисоди даврӣ, таҳияи ҷадвали муқоисавӣ зарур мебошад. Ин ҷадвал имкон медиҳад, ки хусусиятҳои муҳими ҳар ду модел аз рӯи чор чаҳорчӯбаи калидӣ — сохторӣ, иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоӣ — ба таври муназзам ва фаҳмо пешниҳод карда шаванд.

Ҷадвали 1. Муқоисаи иқтисоди хаттӣ ва даврӣ аз рӯи чаҳорчӯбаҳои асосӣ

Чаҳорчӯба	**Иқтисоди хаттӣ**	**Иқтисоди даврӣ**
Сохторӣ	Раванди яксамта: «гирифтан – истеҳсол – партофтан»	Системаи даврӣ: истифодаи дубора, таъмир, коркарди такрорӣ
Иқтисодӣ	Фоидаи кӯтоҳмуддат, хароҷоти паст	Фоидаи дарозмуддат, самаранокии захираҳо
Экологӣ	Партови зиёд, ифлосшавӣ, истеъмоли зиёди захираҳо	Кам кардани партов, ҳифзи муҳити зист
Иҷтимоӣ	Истеъмоли оммавӣ, таъсири маҳдуди иҷтимоӣ	Масъулияти иҷтимоӣ, эҷоди ҷойҳои корӣ

Манбаъ: аз тарафи муаллиф дар асоси [11, 15,16,17] таҳия шудааст.

Тавзеҳи ҷанбаҳои иловагӣ

Илова ба чаҳорчӯбаҳои асосӣ, як қатор ҷанбаҳои дигар низ мавҷуданд, ки барои дарки амиқтари фарқиятҳои байни ин ду модел аҳамияти муҳим доранд.

Аввалан, давраи ҳаёти маҳсулот дар иқтисоди хаттӣ одатан кӯтоҳ буда, маҳсулот пас аз истифода партофта мешавад. Дар муқобил, иқтисоди даврӣ ба дароз кардани давраи ҳаёти маҳсулот тавассути таъмир, навсозӣ ва истифодаи дубора аҳамият медиҳад.

Дуюм, аз ҷиҳати инноватсия, иқтисоди хаттӣ бештар ба усулҳои анъанавӣ такя мекунад, дар ҳоле ки иқтисоди даврӣ рушди технологияҳои нав ва моделҳои инноватсионии тиҷоратиро ташвиқ менамояд.

Сеюм, масъалаи захираҳо низ фарқияти муҳим дорад: иқтисоди хаттӣ аз захираҳои ғайрибарқароршаванда вобаста аст, дар ҳоле ки иқтисоди даврӣ истифодаи самаранок ва барқароршавандаи захираҳоро ҳадаф қарор медиҳад.

Чорум, аз нигоҳи сармоягузорӣ, модели хаттӣ сармоягузории ибтидоии камтар талаб мекунад, аммо иқтисоди даврӣ сармоягузории бештарро дар оғоз талаб намуда, дар оянда фоидаи устувортар медиҳад.

Ниҳоят, аз ҷиҳати имкониятҳо ва хатарҳо, иқтисоди хаттӣ бо мушкилоти камёбии захираҳо ва фишорҳои экологӣ рӯ ба рӯ мебошад, дар ҳоле ки иқтисоди даврӣ имкониятҳои васеи рушди устувор дорад, аммо бо мушкилоти татбиқ ва мураккабии сохторӣ маҳдуд мегардад.

Барои пурра намудани таҳлили муқоисавӣ, ҷанбаҳои иловагӣ низ баррасӣ карда мешаванд, ки дар фаҳмиши амиқтари фарқиятҳои байни иқтисоди хаттӣ ва даврӣ нақши муҳим доранд.

Ҷадвали 2: Муқоисаи иқтисоди хаттӣ ва даврӣ аз рӯи ҷанбаҳои иловагӣ

Ҷанба	**Иқтисоди хаттӣ**	**Иқтисоди даврӣ**
Давраи ҳаёти маҳсулот	Кӯтоҳ, истифодаи яккарата ва зуд партофтан	Дароз, таъмир, навсозӣ ва истифодаи дубора
Инноватсия	Маҳдуд, такя ба усулҳои анъанавӣ	Баланд, рушди технологияҳо ва моделҳои нав
Захираҳо	Вобастагӣ аз захираҳои ғайрибарқароршаванда	Истифодаи самаранок ва барқароршавандаи захираҳо
Сармоягузорӣ	Паст дар марҳилаи ибтидоӣ	Баланд дар оғоз, вале фоидаовар дар дарозмуддат
Идоракунии партовҳо	Камсамаранок, ҷамъшавии партовҳо	Самаранок, коркарди такрорӣ ва кам кардани партов
Имкониятҳо	Маҳдуд, вобаста ба захираҳо	Рушди бозорҳои нав ва иқтисоди сабз
Хатарҳо	Камёбии захираҳо, ифлосшавӣ	Мураккабии татбиқ, ниёз ба инфрасохтор
Технология	Камтар пешрафта	Инноватсионӣ (recycling, urban mining ва ғ.)

Манбаъ: аз тарафи муаллиф дар асоси [11,15,16,17] таҳия шудааст.

Дар маҷмӯъ, иқтисоди хаттӣ бо соддагӣ ва самаранокии кӯтоҳмуддат фарқ мекунад, аммо таъсири манфии он ба муҳити зист ва вобастагӣ аз захираҳои маҳдуд онро дар дарозмуддат нопойдор мегардонад. Иқтисоди даврӣ бошад, гарчанде ки мураккаб ва сармояталаб аст, ҳамчун модели ояндадор барои рушди устувор арзёбӣ мешавад.

Бо дарназардошти афзоиши талаботи экологӣ, тағйирёбии сиёсати давлатӣ ва интизориҳои ҷомеа, гузариш ба иқтисоди даврӣ на танҳо як интихоб, балки як зарурати стратегӣ барои таъмини устувории иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.

Муқоисаи таъсири ҳар ду модели иқтисодӣ

Ҳангоми муқоисаи таъсири иқтисоди хаттӣ ва даврӣ маълум мегардад, ки модели даврӣ равиши устувортарро барои истеҳсол ва истеъмол пешниҳод мекунад. Иқтисоди хаттӣ, гарчанде ки таърихан васеъ истифода шудааст, истифодаи самараноки захираҳоро таъмин намекунад ва ба мушкилоти экологие оварда мерасонад, ки имрӯзҳо ҳарчи бештар ҷиддӣ мегарданд. Ин модели анъанавӣ, ки бо равиши «гирифтан–истеҳсол кардан–партофтан» тавсиф мешавад, истеъмоли аз ҳад зиёд ва тавлиди партовҳоро ташвиқ намуда, ба вайроншавии назарраси муҳити зист оварда мерасонад.

Масалан, истихроҷи ашёи хом дар доираи модели хаттӣ аксаран боиси нобудшавии муҳити зист ва зиёд шудани партоби газҳои гулхонаӣ мегардад. Ғайр аз ин, набудани таваҷҷуҳ ба коркарди такрорӣ ва барқарорсозии захираҳо боис мешавад, ки маводҳои арзишманд аксар вақт партофта шаванд, ки ин ба камшавии захираҳои табиӣ ва афзоиши мушкилоти партовгоҳҳо мусоидат мекунад (Ellen MacArthur Foundation, 2013). Ин давраи истеъмол ва партов на танҳо ба муҳити зист зарар мерасонад, балки инчунин хатарҳои дарозмуддати иқтисодиро ба вуҷуд меорад, зеро камёбии захираҳо метавонад ба болоравии нархҳо ва ноустувории бозор оварда расонад (Murray et al., 2017).

Дар муқобил, иқтисоди даврӣ як парадигмаи инноватсионӣ мебошад, ки тамоми давраи ҳаёти маҳсулотро ба назар мегирад. Он ба коҳиш додани партовҳо ва ҳифзи захираҳо тавассути ташвиқи амалияҳое, аз қабили коркарди такрорӣ, истифодаи дубора ва навсозии маҳсулот равона шудааст. Ин равиш ба ташаккули системаи даврии пӯшида мусоидат мекунад, ки дар он маҳсулот барои устуворӣ ва ҷудокунии осон дар охири давраи истифода тарҳрезӣ мешаванд, то ки маводҳо дубора барқарор ва ба раванди истеҳсол ворид гарданд (Bocken et al., 2016).

Дар натиҷа, иқтисоди даврӣ на танҳо таъсири манфии экологиро коҳиш медиҳад, балки самаранокии истифодаи захираҳо ва устувории иқтисодиро низ баланд мебардорад.

Ғайр аз ин, гузариш ба иқтисоди даврӣ метавонад ба пайдоиши имкониятҳои нави иқтисодӣ оварда расонад. Бо қабул намудани принсипҳои даврӣ, ширкатҳо метавонанд моделҳои тиҷоратии худро навоварона тағйир диҳанд, вобастагии худро аз захираҳои маҳдуд кам намоянд ва истеъмолкунандагонро ба амалияҳои устувор ҷалб кунанд. Ин тағйирот на танҳо ба муҳити зист фоида меорад, балки метавонад садоқати муштариёнро зиёд намуда, бозори наве, ки ба устуворӣ аҳамият медиҳад, ҷалб намояд (Wright et al., 2016).

Дар маҷмӯъ, таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки гарчанде иқтисоди хаттӣ метавонад фоидаи кӯтоҳмуддатро таъмин намояд, маҳз иқтисоди даврӣ роҳи боэътимоди расидан ба устувории дарозмуддат, ҳифзи муҳити зист ва суботи иқтисодиро пешниҳод мекунад. Қабули амалияҳои даврӣ барои ҳалли мушкилоти шадиди камшавии захираҳо ва вайроншавии муҳити зист, ки ҷомеаи муосир бо онҳо рӯ ба рӯ аст, аҳамияти калидӣ дорад.

2. **Таҳлили SWOT-и иқтисоди хаттӣ ва даврӣ.**

Барои боз ҳам равшантар нишон додани фарқиятҳо миёни моделҳои иқтисоди хаттӣ ва даврӣ, таҳлили SWOT (Қувватҳо, Заифӣҳо, Имкониятҳо, Хатарҳо) гузаронида шудааст. Ин таҳлил тасвири сохторёфтаи омилҳои дохилӣ ва берунӣ, ки ба ҳар як модел таъсир мерасонанд, пешниҳод намуда, афзалиятҳо, маҳдудиятҳо, имкониятҳои эҳтимолӣ ва чолишҳои онҳоро нишон медиҳад (Kotler & Keller, 2016).

Таҳлили SWOT-и иқтисоди хаттӣ

Иқтисоди хаттӣ, ки бо усули «гирифтан–истеҳсол кардан–партофтан» тавсиф мешавад, даҳсолаҳо ҳамчун модели асосӣ истифода шудааст. Қувватҳои он татбиқи содда ва хароҷоти ибтидоии пастро дар бар мегиранд, аммо он бо мушкилоти ҷиддии марбут ба устуворӣ рӯ ба рӯ мешавад.

Таҳлили SWOT-и иқтисоди хаттӣ хусусиятҳои асосӣ, қувватҳои амалӣ ва мушкилоти назарраси онро нишон медиҳад. Модели хаттӣ, ки бар пояи парадигмаи «гирифтан–истеҳсол кардан–партофтан» асос ёфтааст, бо сабаби соддагӣ, сармоягузории ибтидоии паст ва равандҳои возеҳ муайяншуда, солҳои зиёд дар соҳаҳои гуногун ҳамчун чаҳорчӯбаи асосии иқтисодӣ истифода мешавад. Он аз занҷирҳои таъминоти ташаккулёфта, вақти кӯтоҳи баромад ба бозор ва фоидаи кӯтоҳмуддат баҳра мебарад, ки онро махсусан дар низомҳои анъанавии истеҳсолӣ ҷолиб мегардонад.

Таҳлили SWOT-и иқтисоди хаттӣ

Қувватҳо (Strengths)

- Равандҳои содда ва хуб ташаккулёфта
- Сармоягузории ибтидоии паст дар инфрасохтор
- Мавҷудияти занҷираи таъминот ва механизмҳои бозорӣ
- Вақти кӯтоҳи баромад ба бозор ва мутобиқшавии зуд дар истеҳсол
- Сохтори равшани хароҷот ва моделҳои нархгузорӣ

Заифиҳо (Weaknesses)

- Вобастагии баланд аз захираҳои ғайрибарқароршаванда
- Тавлиди зиёди партовҳо ва ифлосшавии муҳити зист
- Хароҷоти берунаи вайроншавии муҳити зист
- Давраи кӯтоҳи ҳаёти маҳсулот бо истифодаи дубора ё коркарди кам
- Ҳавасмандии маҳдуд барои навоварӣ дар самти устуворӣ

Имкониятҳо (Opportunities)

- Татбиқи сиёсатҳо барои коҳиш додани таъсири экологӣ
- Пешрафтҳои технологӣ барои самаранокии истифодаи захираҳо
- Ҳамкорӣ дар ташаббусҳои кам кардани партовҳо
- Имконияти ворид намудани унсурҳои қисман даврӣ (масалан, истифодаи дубора)
- Гузариши таваҷҷуҳи сармоягузорон ба тағйироти устувор

Хатарҳо (Threats)

- Баланд шудани нархи ашёи хом бинобар камшавии захираҳо
- Фишори истеъмолкунандагон барои алтернативаҳои устувор
- Хатарҳои экологӣ, ки метавонанд ба ноустувории иқтисодӣ оварда расонанд
- Қоидаҳо ва меъёрҳои сахттари экологӣ ва нархгузории карбон

- Камбуди рақобатпазирӣ нисбат ба ширкатҳое, ки ба иқтисоди даврӣ нигаронида шудаанд

Бо вуҷуди ин, қобилияти дарозмуддати ин модел бештар зери шубҳа қарор дорад, зеро он аз истифодаи ғайриустувори захираҳои маҳдуд, тавлиди зиёди партовҳо ва вайроншавии муҳити зист вобаста аст. Гарчанде ки баъзе имкониятҳо барои беҳбудӣ тавассути дастгирии сиёсӣ ва навовариҳои технологӣ мавҷуданд, ин модел бо таҳдидҳои афзоянда, аз ҷумла камёбии захираҳо, фишори танзимкунанда ва талаботи истеъмолкунандагон ба устуворӣ рӯ ба рӯ мешавад. Таҳлили зерин панҷ қувват, заифӣ, имконият ва хатарҳои асосиро, ки иқтисоди хаттиро тавсиф мекунанд ва ба иқтидориояндаи он таъсир мерасонанд, нишон медиҳад.

Қувватҳои иқтисоди хаттӣ дар равандҳои содда ва васеъ татбиқшудаи он ифода меёбанд. Ин модел ба системаҳои мураккаби барқарорсозии мавод ё идоракунии партовҳо ниёз надорад, ки онро дар кӯтоҳмуддат аз ҷиҳати хароҷот самаранок мегардонад. Ширкатҳое, ки дар доираи ин модел фаъолият мекунанд, аз занҷирҳои таъминоти рушдёфта ва самаранок, инчунин аз сармоягузориҳои ибтидоии паст дар инфрасохтор баҳра мебаранд. Илова бар ин, ин модел имкон медиҳад, ки маҳсулот зуд ба бозор бароварда шавад, ки мутобиқшавии фаврӣ ба талаботи бозор ва нигоҳ доштани рақобатпазириро таъмин мекунад. Сохторҳои равшани хароҷот ва моделҳои пешгӯишавандаи нархгузорӣ ҷолибияти онро боз ҳам зиёд мекунанд, махсусан барои соҳаҳое, ки ба фоидаи кӯтоҳмуддат ва соддагии амалиётӣ тамаркуз доранд. Ин қувватҳо ҳукмронии дарозмуддати иқтисоди хаттиро дар бахшҳои анъанавии саноатӣ шарҳ медиҳанд (Sariatli, 2017).

Заифии иқтисоди хаттӣ асосан аз истифодаи ғайриустувори захираҳо сарчашма мегирад. Ин модел ба захираҳои табиии ғайрибарқароршаванда сахт такя мекунад, ки боиси камшавии онҳо ва зарари муҳити зист мегардад. Усули «гирифтан–истеҳсол кардан–партофтан» ба тавлиди зиёди партовҳо ва ифлосшавӣ оварда мерасонад ва имкониятҳои истифодаи дубора ё коркарди маводро нодида мегирад. Дар натиҷа, ин модел на танҳо ба муҳити зист зарар мерасонад, балки ин хароҷотҳоро ба берун интиқол медиҳад, ки аксар вақт ба бори иқтисодии дарозмуддат, аз ҷумла афзоиши хароҷоти идоракунии партовҳо ва аз даст рафтани гуногуншаклии биологӣ меорад. Илова бар ин, давраҳои кӯтоҳи ҳаёти маҳсулот ва набудани навоварӣ дар амалияҳои устувор пешрафтро ба самти самаранокии захираҳо маҳдуд мекунанд. Набудани ангезаҳо барои ҳамгироии принсипҳои иқтисоди даврӣ ё коҳиш додани таъсири экологӣ нокифоягиҳои дохилии ин моделро боз ҳам зиёд мекунад (Sharma et al., 2021).

Бо вуҷуди мушкилот, иқтисоди хаттӣ як қатор имкониятҳоро барои ислоҳ ва мутобиқшавӣ пешниҳод мекунад. Ҳукуматҳо ва соҳаҳои саноатӣ имконият доранд сиёсати коҳиш додани таъсири экологиро татбиқ намоянд, аз ҷумла такмил додани системаҳои идоракунии партовҳо, ҷорӣ кардани қоидаҳои сахттар оид ба истихроҷи захираҳо ва тарғиби амалияҳои устувор дар тамоми бахшҳо.

Технологияҳои нав, махсусан дар соҳаҳои самаранокии истифодаи захираҳо ва коҳиши партовҳо, имконият медиҳанд, ки устувории модели хаттӣ беҳтар карда шавад. Навовариҳо, ба мисли равандҳои истеҳсолии каммасраф ва технологияҳои тозатар, метавонанд ба кам шудани истеъмоли мавод ва ифлосшавӣ мусоидат кунанд.

Илова бар ин, имкониятҳо барои ҳамкорӣ миёни соҳаҳо вуҷуд доранд, то партовҳо кам карда шаванд ва талошҳо барои коркарди такрорӣ беҳтар гарданд, ҳатто дар доираи системаҳои мавҷудаи хаттӣ. Бо афзоиши талаботи истеъмолкунандагон ба маҳсулоти устувортар, соҳаҳо метавонанд роҳҳои нави ҳамгиро кардани стратегияҳои аз ҷиҳати экологӣ дӯстона ҷустуҷӯ намоянд ва замина барои тағйироти тадриҷиро фароҳам созанд (Marino et al., 2016).

Иқтисоди хаттӣ бо як қатор таҳдидҳои ҷиддӣ рӯ ба рӯ мебошад, махсусан дар шароите ки огоҳии ҷаҳонӣ дар бораи масъалаҳои экологӣ пайваста афзоиш меёбад. Камёбии захираҳо, ки аз коҳиши доимии захираҳои табиӣ ба вуҷуд меоянд, боиси болоравии арзиши

ашёи хом мегардад, ки метавонад занҷирҳои таъминотро ноустувор намуда, ба ноустувории иқтисодӣ оварда расонад.

Илова бар ин, талаботи истеъмолкунандагон босуръат ба самти маҳсулот ва амалияҳои устувортар тағйир меёбад, ки ба ширкатҳо фишор меорад, то ба ин интизориҳои нав мутобиқ шаванд. Тағйироти қонунгузорӣ ва танзимкунанда, ба монанди ҷорӣ намудани андозҳои карбон, талабот оид ба коҳиши партовҳо ва қоидаҳои сахттари экологӣ, барои соҳаҳое, ки то ҳол ба модели хаттӣ такя мекунанд, мушкилоти иловагӣ ба вуҷуд меоранд.

Ғайр аз ин, иқтисоди хаттӣ ба ноустувории иқтисодӣ, ки аз бӯҳронҳои экологӣ, аз қабили тағйирёбии иқлим, аз даст рафтани гуногуншаклии биологӣ ва таъсири манфии ифлосшавӣ сарчашма мегирад, бештар осебпазир мегардад. Ин таҳдидҳо зарурати фаврии қабули амалияҳои устувортарро аз ҷониби соҳаҳо нишон медиҳанд, дар акси ҳол онҳо бо хатари аз истифода баромадан (кӯҳнашавӣ) рӯ ба рӯ мешаванд (Sillanpää & Ncibi, 2019).

Таҳлили SWOT-и иқтисоди даврӣ

Иқтисоди даврӣ як тағйироти куллӣ дар равиши иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, ки барои бисёре аз мушкилоти иқтисоди хаттӣ роҳҳал пешниҳод мекунад. Гарчанде ки он барои устувории дарозмуддат имкониятҳои зиёд дорад, татбиқи он гузаштан аз як қатор монеаҳо ва мушкилиҳоро талаб мекунад.

Таҳлили SWOT-и иқтисоди даврӣ

Қувватҳо (Strengths)

- Кам шудани партовҳо ва таъсири манфӣ ба муҳити зист
- Истифодаи самараноки захираҳо ва дароз шудани давраи ҳаёти маҳсулот
- Ҳавасманд кардани навоварӣ ва моделҳои нави тиҷорат
- Кам шудани вобастагӣ аз захираҳои маҳдуд
- Эҷоди ҷойҳои нави корӣ

Заифиҳо (Weaknesses)

- Хароҷоти ибтидоии баланд барои гузариш
- Мураккабии татбиқ дар соҳаҳои гуногун
- Вобастагӣ аз дастрасии маводҳои коркардшаванда
- Нохоҳиши истеъмолкунандагон барои тағйири рафтор
- Норасоии маълумот ва механизмҳои назорату пайгирӣ

Имкониятҳо (Opportunities)

- Рушди технологияҳои инноватсионӣ (масалан, “urban mining” – истихроҷи захираҳо аз партовҳои шаҳрӣ)
- Афзоиши талаботи истеъмолкунандагон ба маҳсулоти устувор
- Пайдоиши бозорҳои нав барои маҳсулоти таъмиршуда ва коркардшуда
- Ҳавасмандгардонӣ ва қоидаҳои давлатӣ барои рушди устуворӣ
- Густариши ҳамкорӣ байни соҳаҳо

Хатарҳо (Threats)

- Муқовимати соҳаҳои анъанавӣ ба тағйирот
- Норасоии инфрасохтори коркарди такрорӣ
- Набудани ҳамоҳангии байналмилалӣ
- Ноустувории бозор ва иқтисод
- Рақобат аз ҷониби моделҳои иқтисоди хаттӣ

Таҳлили SWOT-и иқтисоди даврӣ чаҳорчӯбаи инноватсионии он, манфиатҳои экологӣ ва мушкилоти татбиқро нишон медиҳад. Бар хилофи модели анъанавии хаттӣ, иқтисоди даврӣ бар асоси самаранокии истифодаи захираҳо, истифодаи дубора ва кам кардани партовҳо сохта шудааст. Ҳадафи он эҷоди системаҳои даврии пӯшида мебошад, ки таъсири манфӣ ба муҳити зистро коҳиш дода, ҳамзамон рушди устувори иқтисодиро ҳавасманд мекунад. Гарчанде ки модели даврӣ аз ҷиҳати устуворӣ ва навоварӣ бартариҳои назаррас дорад, татбиқи он аксаран бо сабаби мураккабии системавӣ, маҳдудияти инфрасохтор ва ниёзи дастгирии ҳамоҳангшудаи сиёсӣ маҳдуд мегардад.

Иқтисоди даврӣ ба самаранокии захираҳо, коҳиши партовҳо ва устуворӣ асос ёфта, як қатор қувватҳои муҳим дорад. Яке аз бартариҳои асосӣ кам кардани партовҳо ва таъсири манфии экологӣ мебошад, зеро маҳсулот барои истифодаи дубора, коркарди такрорӣ ва навсозӣ тарҳрезӣ мешаванд. Ин модел ба истифодаи устувортари захираҳо мусоидат мекунад. Ҳамзамон, иқтисоди даврӣ истифодаи самараноки маводҳоро ташвиқ намуда, давраи ҳаёти маҳсулотро дароз мекунад ва ниёз ба истихроҷи ашёи хомро кам менамояд.

Ғайр аз ин, иқтисоди даврӣ навовариро ҳавасманд мекунад, имкониятҳои нави тиҷоратиро ба вуҷуд меорад ва рушди технологияҳои пешрафта, аз қабили коркарди даврии пӯшида ва «urban mining»-ро дастгирӣ менамояд. Он ташкили моделҳои нави тиҷоратиро тарғиб мекунад, ки метавонанд барои бунёди иқтисоди устувор ва тобовартар мусоидат намоянд. Илова бар ин, иқтисоди даврӣ ба афзоиши талаботи истеъмолкунандагон ба маҳсулоти устувор мувофиқат намуда, рушди бозор ва обрӯи брендии ширкатҳоро, ки чунин амалияҳоро қабул мекунанд, беҳтар месозад.
Ин модел инчунин ба ташаккули чаҳорчӯбаи устувори иқтисодӣ мусоидат мекунад, ки вобастагиро аз захираҳои маҳдуд коҳиш дода, хароҷоти берунии экологиро кам менамояд. Бо ҳифзи сармояи табиӣ ва эҷоди системаҳои пӯшида, он ба соҳаҳо кӯмак мекунад, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ устувортар гарданд (Kirchherr et al., 2017).

Гузариш ба иқтисоди даврӣ сармоягузории назарраси ибтидоиро талаб мекунад, ки метавонад монеаи молиявӣ гардад. Татбиқи он мураккаб буда, ҳамоҳангсозии соҳаҳои гуногун ва мутобиқсозии равандҳои мавҷударо талаб мекунад.

Инчунин, модели даврӣ ба дастрасии маводҳои коркардшаванда вобаста аст, ки метавонад самаранокии онро дар баъзе соҳаҳо маҳдуд намояд. Илова бар ин, набудани стандартҳои ягона дар амалияҳои даврӣ қабули васеи онро душвор месозад, ва сатҳи пасти огоҳии истеъмолкунандагон ва нохоҳиши онҳо барои истифодаи маҳсулоти даврӣ метавонад рушди бозорро боз ҳам маҳдуд кунад (Corvellec et al., 2022).

Бо вуҷуди мушкилот, иқтисоди даврӣ имкониятҳои назаррасро барои навоварӣ ва рушд пешниҳод мекунад. Ҳукуматҳо ва соҳаҳои саноатӣ метавонанд сиёсатҳоеро татбиқ намоянд, ки устувориро дастгирӣ мекунанд, аз ҷумла ҳавасмандсозии ширкатҳо барои қабули моделҳои даврӣ, такмил додани системаҳои идоракунии партовҳо ва таҳкими ҳамкории байнисоҳаӣ.

Пешрафтҳои технологӣ, махсусан дар самти «urban mining» (истихроҷи захираҳо аз партовҳои шаҳрӣ) ва коркарди даврии пӯшида, имконият медиҳанд, ки маводҳои арзишманд аз партовҳо барқарор карда шаванд ва вобастагӣ аз захираҳои аввалия коҳиш ёбад. Навовариҳо дар тарҳрезии маҳсулот, қобилияти таъмир ва коркарди такрорӣ низ метавонанд ба дароз шудани давраи ҳаёти маҳсулот ва истифодаи самараноки захираҳо мусоидат намоянд.

Илова бар ин, афзоиши талаботи истеъмолкунандагон ба маҳсулоти устувор ангезаи бозориро барои ширкатҳо фароҳам меорад, то амалияҳои давриро қабул кунанд. Бо зиёд шудани огоҳии экологӣ, соҳаҳо метавонанд аз бозорҳои нави маҳсулоти таъмиршуда, коркардшуда ва такмилёфта (upcycled) истифода баранд. Ҳамкории байни ҳукуматҳо, соҳаҳо ва истеъмолкунандагон метавонад ба рушди моделҳои нави тиҷоратӣ, ба мисли «маҳсулот ҳамчун хизматрасонӣ» (product-as-a-service) ё барномаҳои бозпасгирии маҳсулот (take-back schemes), мусоидат намуда, устуворӣ ва коҳиши партовҳоро тақвият диҳад (Sariatli, 2017).

Гузариш ба иқтисоди даврӣ бо як қатор таҳдидҳо низ рӯ ба рӯ мешавад. Муқовимати соҳаҳое, ки дар моделҳои хаттии истеҳсолот реша доранд, як мушкили асосӣ мебошад, зеро ширкатҳо метавонанд барои сармоягузорӣ ба технологияҳои нав ё тағйир додани равандҳои мавҷуда омода набошанд.

Норасоии инфрасохтори коркарди такрорӣ низ монеаи ҷиддӣ боқӣ мемонад, зеро дар бисёр минтақаҳо имкониятҳои кофӣ барои коркарди самараноки мавод вуҷуд надорад. Ғайр аз ин, набудани ҳамоҳангии байналмилалӣ ва мутобиқати қоидаҳо қабули глобалии принсипҳои иқтисоди давриро душвор месозад. Тафовут дар сиёсатҳо, стандартҳо ва

амалияҳо байни кишварҳо барои ширкатҳое, ки мехоҳанд моделҳои давриро дар сатҳи байналмилалӣ татбиқ кунанд, монеа эҷод мекунад.

Порашавии бозор метавонад ҳамоҳангии байни соҳаҳоро халалдор намуда, ба нокифоягӣ ва пешрафти суст оварда расонад. Ниҳоят, набудани дастгирии кофии сиёсӣ ва молиявӣ аз ҷониби ҳукуматҳо метавонад раванди гузариш ба иқтисоди давриро ба таъхир андозад. Бе сиёсати қавӣ, ангезаҳо ва сармоягузориҳои зарурӣ, ин модел метавонад барои паҳншавии васеъ душворӣ кашад (Geisendorf & Pietrulla, 2018).

Таҳлили SWOT нишон медиҳад, ки иқтисоди даврӣ имконияти баланд барои коҳиш додани таъсири экологӣ ва пешбурди рушди устувор дорад. Гарчанде ки мушкилоте, аз қабили хароҷоти ибтидоии баланд, мураккабии системавӣ ва камбуди инфрасохтор вуҷуд доранд, ин модел як алтернативаи умедбахш ба иқтисоди хаттӣ ба ҳисоб меравад.

Бо пешрафти технология ва афзоиши талаботи истеъмолкунандагон ба устуворӣ, иқтисоди даврӣ омода аст, ки дар ҳалли мушкилоти глобалии экологӣ ва иқтисодӣ нақши калидӣ бозад.

Таҳлили муқоисавии иқтисоди хаттӣ ва даврӣ нишон медиҳад, ки ҳар ду модел дорои қувватҳо ва маҳдудиятҳои хоси худ мебошанд, аммо самти рушди оянда бештар ба иқтисоди даврӣ тамоюл дорад. Иқтисоди хаттӣ, ки бар асоси принсипи «гирифтан–истеҳсол кардан–партофтан» фаъолият мекунад, бо соддагӣ, хароҷоти паст ва самаранокии кӯтоҳмуддат фарқ мекунад. Бо вуҷуди ин, вобастагии баланд аз захираҳои маҳдуд, тавлиди зиёди партовҳо ва таъсири манфии экологӣ устувории дарозмуддати онро зери шубҳа мегузорад.

Дар муқобил, иқтисоди даврӣ ҳамчун як модели инноватсионӣ ба истифодаи самараноки захираҳо, кам кардани партовҳо ва дароз кардани давраи ҳаёти маҳсулот равона шудааст. Ин модел на танҳо ба ҳифзи муҳити зист мусоидат мекунад, балки имкониятҳои нав барои рушди иқтисодӣ, эҷоди ҷойҳои корӣ ва пешрафти технологияҳоро фароҳам меорад. Бо вуҷуди ин, татбиқи он бо мушкилоте, аз қабили хароҷоти ибтидоии баланд, мураккабии сохторӣ ва норасоии инфрасохтор рӯ ба рӯ мебошад.

Дар маҷмӯъ, гарчанде ки иқтисоди хаттӣ ҳоло ҳам дар бисёр соҳаҳо бартарӣ дорад, фишорҳои экологӣ, тағйироти бозорӣ ва талаботи афзояндаи ҷомеа ба устуворӣ зарурати гузариш ба иқтисоди давриро таъкид мекунанд. Барои таъмини рушди устувори дарозмуддат, ҳамкории муассири ҳукуматҳо, соҳаҳои саноатӣ ва истеъмолкунандагон, инчунин дастгирии сиёсӣ ва технологӣ аҳамияти калидӣ дорад.

Ҳамин тариқ, иқтисоди даврӣ ҳамчун роҳи асосӣ барои коҳиш додани хатарҳои экологӣ ва таъмини устувории иқтисодӣ дар оянда арзёбӣ мегардад.

Адабиёт

1. Ellen MacArthur Foundation. (2013). Towards the Circular Economy: Economic and Business Rationale for an Accelerated Transition.
2. Murray, A., Skene, K., & Haynes, K. (2017). The Circular Economy: An Interdisciplinary Exploration of the Concept and Application in a Global Context. Journal of Business Ethics, 140(3), 369 – 380.
3. Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M. P., & Hultink, E. J. (2017). The Circular Economy –A new sustainability paradigm? Journal of Cleaner Production, 143, 757 – 768.
4. Hill, C. W. L., Jones, G. R., & Schilling, M. A. (2014). Strategic Management: Theory: An Integrated Approach. Cengage Learning.
5. Bocken, N. M. P., Short, S. W., Rana, P., & Evans, S. (2016). A literature and practice review to develop sustainable business model archetypes. Journal of Cleaner Production, 65, 42 – 56.

6. Gürel, E., & Tat, M. (2017). SWOT analysis: A theoretical review. The Journal of International Social Research, 10(51), 994 – 1006.
7. Haas, W., Peters, J., & Eder, P. (2019). Circular Economy and the Role of Business in the Circular Economy. Sustainability, 11(13), 3679.
8. Lehner, M., Mont, O., & Amani, P. (2019). Transforming the Linear Economy: The Role of Consumers. Sustainable Production and Consumption, 20, 119 – 130.
9. European Environment Agency. (2020). The European environment — state and outlook 2020.
10. Wright, L., & Duffy, A. (2016). Circular Economy: What it is and how it works. Oxford University Press.
11. Korhonen, J., Nuur, C., Feldmann, A., & Duflou, J. R. (2018). Circular Economy as an Essentially Contested Concept. Journal of Cleaner Production, 175, 544 – 552.
12. Tukker, A. (2015). Product services for a resource-efficient and circular economy – A review. Journal of Cleaner Production, 97, 76 – 91.
13. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). Marketing Management (15th ed.). Pearson Education.
14. Sariatli, F. (2017). Linear Economy versus Circular Economy: A comparative and analyzer study for Optimization of Economy for Sustainability. Visegrad Journal on Bioeconomy and Sustainable Development, 6(1), 33 – 38.
15. Sharma, N. K., et al. (2021). The transition from linear economy to circular economy for sustainability among SMEs: A study on prospects, impediments, and prerequisites. Business Strategy and the Environment, 30(4), 1803 – 1822.
16. Marino, A., et al. (2016). From linear economy to circular economy: research agenda. International Journal of Research in Economics and Social Sciences, 6225(6), 2249-7382.
17. Sillanpää, M., & Ncibi, C. (2019). The circular economy: Case studies about the transition from the linear economy. Academic Press.
18. Kirchherr, J., Reike, D., & Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. Resources, Conservation and Recycling, 127, 221 – 232.
19. Corvellec, H., Stowell, A. F., & Johansson, N. (2022). Critiques of the circular economy. Journal of Industrial Ecology, 26(2), 421 – 432.
20. Geisendorf, S., & Pietrulla, F. (2018). The circular economy and circular economic concepts – a literature analysis and redefinition. Thunderbird International Business Review, 60(5), 771 – 782.
21. Стратегияи рушди иқтисодиёти “сабз” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023–2037.